

"מדרון חלקלק" או: "עלייה בהר ה"

על גבולות השינוי בהלכה¹

רחל קרן

מדרשת עין הנצי"ב – רמי"ת. קולך – יושבת ראש

כל שינוי באורח החיים היהודי, גם אם עניינו ביצירת סדר חברתי שונה ומתוקן יותר, או התמודדות עם מצוקות ובעיות בחברה, נוגע בדרך זו או אחרת בהלכה. ההלכה במהלך הדורות הרחיבה את יריעותיה הרבה מעבר ליישומן הקונקרטי של מצוות התורה, וגילתה דעתה, הדריכה, כיוונה ועיצבה את דרכו של עם ישראל ושל כל יחיד מישראל בכל מעגלי חייו. על כן, כשאנו תובעים שינוי, גם אם מדובר בעניין שהוא בעיקרו חברתי, נמצא שאנו דנים בעניין המשיק להלכה ולכן הדיון לא יתמקד רק בתחום הנידון כשלעצמו, אלא במשמעות העקרונית של שינויים בהלכה. כשהשאלות העקרוניות, בלי קשר לנושא הנידון, תהיינה: האם בכלל ייתכן שינוי בהלכה? ואף אם כן – מה הם גבולותיו?

כך גם באשר לשאלות הנוגעות לנשים כמנהיגות בעולם הדתי, כקוראות בתורה, נושאות דרשות בציבור וכדו', ובעבר הלא רחוק בדיונים סביב קריאת מגילה לנשים, חגיגת בת מצווה, אמירת קדיש יתומה ועוד. סוגיות אלו בטאו רצון לחולל שינוי חברתי ולקרב את הנשים יותר אל לב העשייה הדתית. על אף שנקל היה להוכיח שאין כל מניעה הלכתית לשינויים אלו, הם נתפסו כפגיעה בעצם קיומה של ההלכה. כאשר עלו שאלות יסוד כלימוד תורה לנשים, תפילות של נשים ועוד – עוצמת ההתנגדות שעיגנה את טיעוניה בהלכה היתה אדירה, לא בגלל תוקף הסברות ההלכתיות, אלא בעיקר בגלל החיבור ההדוק הקיים בתודעה בין אורח החיים ומבנה חברתי נתון לבין התפיסה שמקור כולם בהלכה, ושינויים כפגיעה בתקפותה של עצם ההלכה. אפשר, כמובן, לדחות את ההתנגדות באמצעות לימוד ההלכה לעומקה והצגת הוכחות כיצד השינוי המבוקש לא זו בלבד שאינו מנוגד להלכה, אלא הוא נובע ממנה, ותורם ומקדם את מחויבותו של הציבור לשמירתה. אבל, כאמור, הדיון האמיתי אינו מתנהל במישור הלמדנות ההלכתית, אלא בהקשרים התודעתיים-חברתיים אודות דרך החיים ה"נכונה" הלכתית. על כן,

1. ראשיתו של מאמר זה בהרצאה שנתתי בפתיחת כנס "קולך" בחודש תמוז תשס"ג. מליאת הפתיחה עסקה בסוגית "קדיש יתומה". ההרצאה פורסמה ב: טובה כהן ועליזה לביא עורכות, *להיות אשה יהודיה* קובץ שלישי, (ירושלים: תשס"ה), 231-238.

המבקשים לתקן ולשנות מתוך עולמה של ההלכה צריכים לתת דעתם על משמעות הובלת שינויים אלו בהקשר החברתי והציבורי, והתודעה הנפוצה בו, שכל שינוי משמעותי עקירת ההלכה. בדברי הבאים ארצה להעלות נקודות מרכזיות אשר יש לשקול ולבחון כאשר באים לחולל שינוי חברתי, כאשר מדובר בנושאים שיש להם סימוכין מוחלטים בהלכה. לא רק בגלל העמדות של מתנגדי השינוי אלא דווקא מתוך מחויבותם להלכה של דורשי השינוי.

נקודת מבחן מרכזית מתקיימת במתח שבין החשש מסכנת "המדרון החלקלק" לבין השאיפה הרוחנית של "מי יעלה בהר ה'". השינויים נראים בעיני אנשים בקהילות שלנו, בעיני צעירים בגיל החינוך, כדוחפים את גדרי ההלכה באופן שאלו מאבדים את משמעותם. קיים חשש שלא נוכל להחזיק עוד בגדרי הלכה ולא נוכל להצדיקם, משום שערערנו אותם, כביכול, בבקשנו לחולל שינוי. התוצאה עלולה להיות – גלישה במדרון החלקלק של כל המסגרת ההלכתית והמחויבות כלפיה. כך, אכן, נטען לא אחת על ידי המתנגדים לשינויים כדוגמת אלו שהוצגו לעיל. אולם יש לתת את הדעת על כך שביסוד ביקורת כזאת עומדת דאגה כנה להלכה ולשמירתה. השאלה החינוכית, ושאלת האופן בו הציבור מתייחס לשינוי ומקבל אותו, צריכות לעמוד נגד עיני המבקשים לתקן ולשנות.

הקריטריון המובהק השני הוא האידיאל של מזמור כ"ד בתהלים – "מי יעלה בהר ה' ומי יקום במקום קדשו?" השאיפה להתקדם בעבודת ה' והחובה לקיים דיון הלכתי שיש בו היענות למציאות ובעיותיה הנובעות מקיום ההלכה, והיענות לבקשת עובדי ועובדות ה' לעלות בהר ה'. זאת עשייה דתית מחייבת כי שומה עלינו למצוא מענה לחוסר האפשרות הנובעת מאורחות החיים המוכתבים בשם ההלכה, אשר מונעת מאנשים ונשים להיות חלק מ"מקום קדשו". זאת עשייה דתית מחייבת משום שהנושאים הנידונים הינם ממש "דיני נפשות". נדרש שינוי משמעותי בדרך בה דנים היום – בשם ההלכה – בסוגיות של עגונות ומסורבות הגט, בבעית האלימות כלפי נשים, בנושא ההטרדות והפגיעות המיניות, במקומם של הומו-לסבים ובשאלת ההומופוביה בקהילותינו ועוד. כל חברה, ולא כל שכן כל חברה דתית, אינה יכולה לטעון שדרכה מובילה "לעלייה בהר ה'" בלי להתייחס לסוגיות אלו. אלו הם "דיני נפשות". תיקון החברה נוגע גם להיבט אחר של "דיני נפשות" – נפשותיהן של עובדות ה' המבקשות את דרכן בעלייה בהר ה' ואינן זוכות לכך בגלל המוסכמות ההלכתיות שאין להן חלק בביטויים רבים של עבודה זאת. אלו "דיני נפשות" לא רק בגללן, אלא מסיבה משמעותית נוספת, והיא: נושאים אלו נוגעים ליכולתנו ולחובתנו לחנך את הדורות הבאים לרצות אף הם לעלות בהר ה'. הפרהסיה של השינויים המבוקשים, אלו המתמקדים בתפילה אשר עומדת במרכז החיים הדתיים והקהילתיים, מחדדת עוד יותר את הצורך בדיון עמוק בשני הקריטריונים הנזכרים, אודות הצורך בשינוי ובתיקון, והמודעות לצורך לעמוד על גבולותיו.

עיון מעמיק בתולדות ההלכה מלמד שההלכה מגיבה אל המציאות המתהווה, אם בדרך של מענה לשאלות המתעוררות בכל עת והתשובות הניתנות להן – פעולה ריאקטיבית, ואם בדרך של פסיקה המתבוננת במציאות ומעצבת אותה – פרואקטיבית. דבריו המאלפים והמחכימים של רב האי גאון בתשובתו העוסקת בעניין של חובת התקיעה בשופר בראש השנה, ממחישים קביעה זו:

רחל קרן

מנין אנו יודעים כי יש עלינו מצווה לתקוע ביום זה? ועיקר התורה הכתובה, מנין אנו יודעים כי היא תורת משה שכתבה מפי הגבורה? אלא מפי עם ישראל! הנה אלו המעידים עליה. גם הם מעידים כי במעשה יצאנו ידי חובותינו וכי כן העתיקו בקבלה מפי הנביאים הלכה למשה מסיני, ודברי הרבים הוא המוכיח על כל משנה ועל כל גמרא. ויותר מכל ראייה מזה – "פוק חזי מה עמא דבר" (ברכות מה ע"א). זה העיקר והסֵמֶךְ. ואחר כך אנו מביטים בכל הדברים שנאמרו במשנה או בגמרא בעניין הזה, ומה שיעלה מהם ויתרץ כאשר את נפשותינו מוטב.²

כלומר: כח עצום יש בהתנהלות הקיימת, והוא מעצב את ההתבוננות של פוסק ההלכה, ואחר כך יפנה אל הש"ס כדי לבסס את המציאות הקיימת על יסוד הנאמר שם. עיקר כוח קיום התורה בא מכוחם של עובדי ה' ומן האופן בו הם מקיימים את עבודתם, ואלו מהווים את הבסיס לחיפוש הציודק ההלכתי. כלומר, השינוי והמציאות מכתיבים את אופן לימוד המקורות ההלכתיים. רבים דנו באפשרויות השינוי הקיימות בתוך ההלכה, אשר לא זו בלבד שאינן מערערות את תוקפה, אלא אף מחזקות את שומריה.³ אולם, לדעתי, דווקא משום הצורך בהליכה זו ודווקא משום שלמדנו שהדבר נכון ואפשרי, עלינו לעצור ולשאול את עצמנו שתי שאלות מרכזיות. האחת – מה גבולותיה של אפשרות זו, והשנייה – מה משמעות תביעת תהליך כזה בתוך ההלכה, ומהן השלכותיה של תביעה זו על עולמנו הדתי? במילים אחרות: מה משמעות החיים הדתיים לנוכח ידיעת הצורך בשינוי? האם אין ידיעה כזו מערערת את עולמנו הדתי מיניה וביה? כדי להתמודד עם שאלות מהותיות אלו, עלינו לבחון היבטים שונים של השינוי הנדרש ושל שאלת גבולותיו.

רצונך או רצונו

על ההתהוות וההתחדשות המתמדת בתחום של עבודת ה', של איכות חייו של עובד ה' ועובדת ה', דרש ר' מאיר שמחה הכהן מדוינסק, בעל "משך חכמה" את הפסוק "ועשיתם אתם" (במדבר טו, לו):

ואולי יש לומר על כך: 'ועשיתם אתם' – ועשיתם אִתְּם, שהוא כאילו עשאו לעצמו....

ואלמלא היו הדברים כתובים, אולי לא היינו יכולים לאומרם. יש בדבריו התייחסות מעמיקה לאותו צורך, ואף לחובה, להגיע לביטוי הנכון והעמוק של הרצון לעבוד את ה' בדרך המתאימה לכל יחיד ויחיד.

זה הוא המקום לשאלת הגבולות, לנוכח המתח המתמיד שבין תחושת מחויבות וקבלת

2. בנימין מ. לוי, *אוצר הגאונים כרך ה*, ראש השנה, עמוד 62.

3. ראה למשל: דניאל שפרבר, *דרכה של ההלכה – קריאת נשים בתורה: פרקים במדיניות הפסיקה*. (ירושלים: תשס"ז).

עול לבין החיפוש האישי. האם בדרשת "ועשיתם אִתְּם" אין סכנה של העמדת האדם והעמדת 'איכות חייו' כאדם דתי כקודמות לדרישה הבסיסית של 'קבלת עול מלכות שמים ועול מצוות' – במובן הרחב של 'בטל רצונך מפני רצונו?' ואי אפשר להפריז בחומרותה ומשמעותה של שאלה זו בהקשר החינוכי, הן חינוך האדם את עצמו והן כמחנכים את בנינו ואת בנותינו. הדילמה קשה ומשמעותית מאד. ומכאן הצורך לתת את הדגש על חינוך לתפיסה מורכבת, אשר מעלה את תביעות השינוי האפשרי וההכרחי במסגרת ההלכה והמדגישה אותן בדין ובצדק, ומצד שני, מבקשת לחנך את עובדי ה' ששאיפתם תהיה לעלות בהר ה' ולא בהר עצמים-עצמנו ... מורכבות שנועה בין קבלת עול מלכות שמים באמת לבין החיפוש האישי.

הצדקת התביעה לשינוי נובעת מעמדה ביקורתית על הקיים, וככזאת היא עומדת בניגוד לקבלה של מרות ושל סמכות מתוך נאמנות ותמימות. כיצד לא תביא בקשת השינויים המוצדקים כל כך, הנוגעים כפי שנאמר לעיל ב"דיני נפשות", לזלזול ועזיבה של כל מסגרת ההלכה שבמסגרתה מתקיימות עולות אלו. אינני חושבת שאפשר להפריז בחשיבותה של הסוגיה, והיא מחייבת אותנו לחשיבה ולעשייה נכונה. לכן, לא מספיק לקיים דיון הלכתי אודות גדרי ההלכה המאפשרים תיקון בהתנהלותה של הקהילה, בדרכי עבודת ה' של הציבור, או תיקון ביחס למעמד אישי וכך. לא די שנגיד, בצדק ש"אם יש רצון – תימצא הדרך ההלכתית לפתרון הבעיה", אלא עלינו להתמודד עם הנושא גם מתוך השאלות החינוכיות ושאלת עמידתנו הדתית. עלינו לדון בסוגיות אלו בתוך הקהילות שלנו, בתוך בתי הספר, בהכשרת מנהיגי קהילות ועוד. עלינו לקיים דיון מודע ומעמיק במתח שבין תפיסת הצדק שנובעת מעומקה של תורה ומחייבת שינוי ותיקון, לבין תפיסת שלמותה של תורת אמת.

ישנים גם חדשים

שאלה חינוכית נוספת המשיקה לשאלות שהועלו לעיל, וגם כאן כוונתי לא רק לחינוך במובן הפורמאלי אלא לדרך הישרה שיבור לו האדם בהתוותו את נתיב חייו, היא שאלת המתח בין מסורת ובין תמורה. מחויבותנו לתורה מבוססת על הפסוק: "לא את אבותינו כרת ה' את הברית הזאת כי אתנו אנחנו אלה פה היום כולנו חיים" (דברים ה, ג). שני אספקטים בפסוק זה: מחד – הגישה ההלכתית הבסיסית הרואה בהלכה יצירה דינאמית, אשר מחויבותנו אליה היא מחורב, ושיש בה מענה לבעיותיו ולשאלותיו של כל דור, והיא מבוססת על העובדה שברית זאת מתחדשת בכל יום. במסכת אבות נאמר: "בכל יום ויום בת קול יוצאת מהר חורב ומכרזת" ... (אבות ו, ב); כל יום מתחדש מתן תורה. מאידך קיים אספקט נוסף בפסוק, והוא: הרצף. כל דור עומד באותו מקום שעמד בו כל הדורות שקדמו לו ומקבל את הברית הזאת כמותם ואתם. במילים אחרות: הפסוק מדגיש את קיומה של המסורת!

בפשטות אשאל: האם נערה צעירה, הזוכה לחינוך מורכב המיוסד על ביקורתיות ואף על הבנת דרכי ההלכה ועל האפשרות למצוא לה תפילה כלבבה במסגרת ההלכה, תמצא את מקומה עדיין ליד סבתה בתפילה בעזרת נשים שם למעלה, בקרב הנשים שכל מאויין הוא להתפלל

כאמותיהן? האם בכלל חשוב שתמצא את מקומה גם שם? האם כל דור צריך למצוא את דרכי הביטוי שלו, או שאוזנו צריכה להיות כרויה גם לניגון של הדורות הקודמים? אין צורך להכביר מילים על חשיבותה של מסורת, ואין צורך להכביר מילים על חשיבות הביטוי האישי של כל יחיד בעבודת ה' שלו או שלה. מכאן שעלינו להיות ערים למשמעות השינויים בהקשר זה, וערנות זאת תקבע אף היא גבולות לדיון.

קיבלו רוב הציבור עליהם

יש גם לדון בהשלכות החברתיות של העשייה לתיקון ולשינוי. אין ספק שאלמלא הלחץ הגדול שבא מקרב הנשים שתבעו – תנו לנו חלק בלימוד תורה, שימו לב לאותן שמתענות בשל אי פתיחות ובשל אי אכפתיות בבתי הדין, תנו לנו חלק בתפילה וכו' – דבר לא היה משתנה, וכאמור, בדיני נפשות עסקינן. יש ללכת כחלוץ לפני המחנה, לא להמתין למתמהמהים, וזאת היא דרך הפעולה הנכונה להביא לתיקון. דברים שלא היו כלל על סדר היום של הציבור הדתי, הפכו להיות נושאים מרכזיים לדיון ולשינוי. עם זאת, למדנו כי "כל גזירה שבית דין גוזרין על הציבור ולא קיבלו רוב הציבור עליהן, אינה גזירה" (ירושלמי שבת פ"א). ויש מקום לשאול: האם הכלל הזה נכון גם בכיוון ההפוך? האם ניתן ללמוד מכך על הזהירות שיש לנקוט בהצעה של כל שינוי? במאמרו של אבי מורי, אפרים אלימלך אורבך ז"ל⁴ (ויש להדגיש שאלו דברים שנאמרו לפני ארבעים וחמש שנים, וכבר אז היו סוגיות אלו אקטואליות ואקוטיות), מביא אבי מקורות רבים המעידים על היענותם של חכמי כל הדורות לסוגיות המתחדשות בכל דור, אשר בלשונו: "לא נרתעו מלפגוש בעיות חדשות ולחפש ולמצוא להן פתרונות בדרך ההלכה". אחד הבולטים בכך היה רבנו תם, אשר "זכה בדורו ולא רק בארצו להכרה בסמכותו כגדול הדור, וגם נהג בסמכות זאת ברמה, ואף הוא יגע וטרח שהכרעותיו והיתריו יתקבלו על דעת הרבים."

זהירות זו ואחריות ציבורית זו ניכרות כבר אצל ר' יהודה הנשיא, כאשר ביקש להתיר שמיטה בכללה בזמנו. משראה שפנחס בן יאיר, שנחשב מקובל ביותר בחסידותו בעם, אינו מסכים לדעתו, ויתר על נסיונו זה והסתפק בתקנות מקלות חלקיות בלבד. ומוסיף אבי:

אם כך נהג נשיא בעל סמכות ובעל העזה, מנהיג ופרנס הדור, שלא רבים היו כמוו, הרי אין צריך לומר שכלל זה היה נקוט גם בידי מחדשים ומתקנים אחרים עד לדורות האחרונים, שלא לעשות את קהילות ישראל אגודות אגודות. מגמתה של ההלכה היתה לשמור על שלמות האומה ועל ייחודה, וכל מה שהתרחש בתולדותיה של ההלכה, על כל הכיוונים שנתגלעו בה, היה מכוון לשרת מגמה זו.

כיצד עלינו ליישם לימוד זה, כדי שדעותינו ותביעותינו הצודקות לא יהפכו אותנו ל'כת' אלא לעומדים ולעומדות בראש ציבור הולך וגדל? המשך דבריו של אבי ז"ל במאמרו נוגעים לתיאור השינוי שהתחולל בדורות האחרונים

4. אפרים אלימלך אורבך, 'על החייאת ההלכה'. בתוך: על ציונות ויהדות (ירושלים: תשמ"ה), 311-320.

אצל הפוסקים, אשר הוא המקור לבעייתיות שאנו נתקלים בה בדורנו. במקום תלמידי חכמים הנענים לשאלות הדור ומוצאים דרכים בהלכה המתמודדות אתן, הקו הבולט בפסיקה במאות האחרונות הוא זה של 'יראת הוראה'. יראת כבודם של הראשונים שיתקה את הפוסקים, ורובם ככולם נרתעו מלהזדקק לבעיות המציאות. החשש מפני כל חדש, אשר נבע מהקושי להתמודד עם התמורות המפליגות שהתרחשו בחייו של עם ישראל, פעל כגורם מרתיע מכל דיון ומכל התייחסות לסוגיות, אשר קודם לכן עמדו לפתחם של הפוסקים ואלו נענו להן בפסיקותיהם. ומכאן האתגר הגדול העומד לפנינו, כשמו של מאמרו של אבי ז"ל, הוא: 'החיית ההלכה' שצריכה להיעשות תוך התמודדות עם האתגרים ביחד עם המגמה של שלמות האומה. כיצד משלבים שתי מגמות אלו כאחד? כך מסכם אבי את מאמרו:

כמו שראינו, נתונה אפשרות תחייתה של ההלכה בהלכה גופה, בתולדות צמיחתה וגידולה, והיא חלק ממהותה, אבל התנאי הדרוש למימושה הוא שאותם יהודים שומרי מצוות ובני תורה, הרוצים באמת בתחיית ההלכה יקום להם העוז להעמיד את הבעיות בהתאם להבנתם, ויידעו ליצור עורף ציבורי בעל משקל, אשר, מתוך נאמנות לסמכות ההלכה ולמוסדותיה, יהיה מוכן להיאבק על העלאת רמתם ועל אי תלותם.

גם מודעות לצורך בשינוי בגלל ראיית בעיות הדור, גם נאמנות לסמכות ההלכה, גם הליכה מתוך מחויבות לציבור, וגם אי תלותם של אותם חכמים בדבר אחר פרט לאחריותם להלכה ולציבור. היבט חשוב נוסף הנוגע לשאלת המשמעויות של השינוי ומתוך כך מזיק אתנו לשאלת גבולותיו, העולה מדיניה החשובים והמשמעויות של תמור רוס,⁵ הוא: האתגר הרוחני שמהווה ההשקפה הפמיניסטית בנוסף על האתגר בהקשר של הדיון ההלכתי, אשר דורש התייחסות מעמיקה למכלול מחשבתנו היהודית. עלינו להיענות גם לאתגר זה ולעסוק אף בו מתוך תודעה דומה של מאבק על העורף הציבורי ועל אי התלות וההליכה בדרך המתבקשת והנדרשת.

בנייה או התפוררות?

עוד נושא שעלינו לתת עליו את הדעת הוא על משמעות השינוי. כיום נשים לומדות תורה, נשים פוסקות, הן הראשונות להעלות נושאים על סדר היום הציבורי וההלכתי, ועלינו לבחון האם מצב זה מבטיח בנייה או התפוררות בקהילות? 'אגודה אחת' או 'אגודות אגודות'? מהות האתגר שמציבות נשים היום בפני החברה היא האמירה: אפשר לחולל שינוי! היבט אחד של השינוי שכבר מתרחש הוא ביצירת דיאלוגים בין הקהילות לבין הנשים שבתוכן. הנשים

5. תמר רוס ויהודה גלמן, 'השלכות הפמיניזם על תיאולוגיה יהודית אורתודוקסית', בתוך *דב תרבותיות במדינה יהודית ודמוקרטית – ספר הזיכרון לאריאל רוזן-צבי* (מאוטנר, שגיא ושמיר עורכים); תל אביב: (1998), 464-443. ובעיקר: Tamar Ross, *Expanding the Palace of Torah: Orthodoxy and Feminism* (Lebanon, NH: Brandeis University Press, 2004).

רחל קרן

הן שהעלו על סדר יומן של הקהילות ושל בתי הכנסת שלנו נושאים שנדחקו, שלא נשמע לגביהם קול צלול וברור דיו, לא מפי הציבור ולא מפי חלק ניכר מרבניו, כגון: אלימות במשפחה, הטרדות, בעיית העגונות, בעיות חינוך, מקומם של ה"אחרים" ועוד. נושאים אלו הפכו להיות חלק מתוכן הדיאלוג, 'שיח של תורה', כהצעת דרך של תיקון עולם, תיקון של פני קהילותינו ושל פני החברה בכללה.

הנשים הפועלות לתיקון ולשינוי מייצגות בעצם הווייתן דגם לדיאלוג, לעתים דיאלקטי, בין רציפות לבין תמורה, בין השמעת קול אוטונומי לבין מחויבות דתית. זהו דגם דתי, אידיאולוגי, שיכול להיות בסיס למכלול ההתמודדויות שבין חידוש לשמרנות בימינו בקהילותינו. השינוי הגדול שהתחולל מראה שאפשר. אפשרי שנשים, אם כי עדיין לא רבות, תהיינה בוגרות חינוך תורני מתקדם. אפשרי שתצמחנה מהן גם תלמידות חכמים. ובעיקר, אפשרי ששינוי חדשני כל כך, עצמאי במידה רבה, יהיה עם זאת כוח בונה ומעמיק ולא כוח הרסני ומערער, ומכאן שאף אפשר שמכוחו ייווצרו אותם הדיאלוגים. בעקבותיהם תבוא בוודאי ברכה רבה הן לנשים והן לקהילותיהן.

* * *

נגעתי בדברי בנושאים שונים, אשר הם הגבולות עליהם יש לדון בסוגיית הדרכים ההלכתיות בהן נעלה בהר ה'. אל לנו להתעלם משאלת הגבולות של השינוי ומה שמעבר להם: בין עולמו של היחיד לבין מחויבותו לקבלת עולה של תורה; בין תפיסת המסורת והקשר אליה לצורך בתמורה; הבנת התהליך של התפתחות ההלכה כמגשר וכיוצר דרך לרבים, ולא כמפלא; הבנת ההשלכות המחשבתיות המעמיקות של תביעת שינוי הלכתי על עולמנו הדתי; ובהקשר החברתי הכולל, בפעולה בתוך הקהילות, ולא כ"כת" נפרדת. עלינו להתייחס לגבולות ולדון בהם כחלק מן האתגר העומד לפנינו, ועל יסודם ומתוך התחשבות בהם, לעסוק בדיון ההלכתי ובהשתמעויותיו לחיינו הדתיים. הדיון הזה הוא הכרחי, כי בנפש האדם ובנפש ההלכה והתורה אנו עוסקים וכל אלו צריכים להיות מתוך מחויבות לאמת.

השאלה – "מי יעלה בהר ה'?" נענית במזמור כ"ד בתהלים בתשובה: "נקי כפים ובר לבב אשר לא נשא לשווא נפשי", ובמזמור ט"ו האדם אשר "יגור באהלך" הינו "הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו". על בקשת האמת כחובה דתית כתב אבי ז"ל:

בקשת האמת בתלמוד תורה חובה דתית היא שבלעדי מימושה אין קיום לדת ומצוותיה. שכן האמת הדתית אינה משהו המובא מבחוץ אלא היא עצם עצמותה של הדת. ולא בדת מופשטת מדובר, אלא בזו שאנו מצווים ללמד ולהגות בה. "כי שפת אמת תיכון לעד, ועד ארגיעה לשון שקר" (משלי יב:ט) – לא נאמר שפת אמת כוננתה אלא תיכון: עדיין אין האמת עומדת על כנה ורק בקשתה עשויה להביא לכינונה.⁶

6. אפרים אלימלך אורבך, 'בקשת האמת כחובה דתית', בתוך: על ציונות ויהדות (ירושלים: תשמ"ה), 364-383.